

ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ

ԵՒ

ՌԻՍԼԷՐ ԱԻԱԳ

VI

Նա խոսացել է չը կրկնել այլ եւս:

Օ՛հ, ոչ, նա այլ ևս այդպիսի բան չի անիլ: Պ. Թաղական ոստիկանը կարող է հանգիստ լինել: Երկիւղ չը կայ, որ նա կրկնի իր արածը: Ամենից առաջ, ինչպէս պէտք է նա գնայ մինչև գետը, քանի որ այժմ այլ ևս չի կարողանում վեր կենալ անկողնից: Եթէ պ. Թաղական ոստիկանը նրան տեսնէր այժմ, այլ ևս կասկածով չէր վերաբերուիլ նրա խոստման: Ճիշտ է, այն՝ մեռնելու կամքը, փափագը, որ այնքան օրհասական կերպով գրուած էր նրա գունատ կերպարանքի վրայ այն առաւօտ, դեռ ևս երևում է նրա ամբողջ էութեան մէջ, բայց այժմ նա աւելի մեղմ, աւելի հեղ արտայայտութիւն է ստացել: «Մի ոմն Դըլօրէլը» գիտի, որ մի քիչ, շատ քիչ անցած ինքը այլ ևս ոչինչ չի ունենալ բաղձալու:

Բժիշկները կարծում են, թէ Թաղերի բորբոքումից է նա մեռնում: Իբր թէ շորերը Թաց մնալուց մրսել է: Բժիշկները սխալւում են. Թաղերի բորբոքում չէ այդ: Ուրեմն սէրն է նրան սպանողը... Ոչ: Այն սարսափելի դիշերից յետոյ նա այլ ևս չի մտածում Ֆրանցի մասին, նա այլ ևս իրան արժանի չի համարում ոչ սիրելու, ոչ էլ սիրուելու: Նրա անարատ կեանքի մէջ այսուհետև մի բիծ կայ, և ահա թէ ինչու է նա մեռնում:

Այն սարսափելի դրամայի յեղյեղումներից իւրաքանչիւրը մի տեսակ արատ է նրա մտքի համար,— ջրից դուրս գալը այնտեղի բոլոր մարդկանց առաջ, յոգնած քունը Թաղական ոստի-

կանատանը, այնտեղ լսած անվայել երգերը, վառարանի առաջը տաքացող խննթ կիներ, այն բոլոր անառակ, ախտաւոր և դարհուրելի բաները, որոնց կողքով նա անցաւ գլխաւոր ոստիկանատան սանդուխի վրայ, և յետոյ՝ մի քանի հայեացքների արհամարհանքը, միւսների լպիրշութիւնը, իր ազատողի կատակները, ոստիկանի սիրախօսութիւնները, իր կանացի ամօթխածութիւնը ընդ միշտ խախտուած, անուէր յայտնելու անհրաժեշտութիւնը, վերջապէս իր կաղութիւնը, որ նրան ճնշում էր իր երկար նահատակագրութեան բոլոր շրջաններում, իբրև մի հանգամանք, որ աւելի ևս ծիծաղելի էր դարձնում նրա սիրապատճառ ինքնասպանութիւնը...

Ես ձեզ ասում եմ, որ նա մեռնում է ամօթից: Գիշերային զոռանցյալների ժամանակ նա կրկնում է շարունակ,—«Ամաշում եմ... Ամաշում եմ...»,—իսկ հանգստութեան բոպէներին խրոււմ է անկողնի մէջ, վերմակները քաշում է երեսին, կարծես թէ ուղում է ծածկուել կամ թաղուել նրանց մէջ:

Դէղիբէյի անկողնի կողքին, պատուհանի լոյսի առաջ, տիկին Դըլօբէլը աշխատում է և միևնոյն ժամանակ խնամում իր հիւանդ աղջկան: Երբեմն-երբեմն նա բարձրացնում է աչքերը, զննում է աղջկայ համր յուսահատութիւնը, այդ անբացատրելի հիւանդութիւնը, յետոյ իսկոյն սկսում է նորից աշխատել: Ի՞նչ արած. չքաւոր մարդկանց ամենամեծ ցաւերից մէկն էլ այն է, որ ազատ ժամանակ չունեն իրանց վշտին անձնատուր լինելու: Պէտք է շարունակ աշխատել, պէտք է մտածել անյետաձգելի կարիքների, կեանքի դժուարութիւնների մասին նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ մահը սաւառնում է մարդուս շուրջը:

Հարուստը կարող է խորասուզուել իր վշտի մէջ, անձնատուր լինել նրան, ապրել նրանով, ոչինչ չանել բացի վշտանալուց ու լալուց:

Զբաւորը ոչ հնարաւորութիւն ունի, ոչ իրաւունք՝ այդպէս անելու: Իմ հայրենի գաւառում, մի գիւղում, ես ճանաչում էի մի պառաւ կնոջ, որի աղջիկը և ամուսինը մեռել էին մի տարուայ ընթացքում, իրար յետից երկու սարսափելի աղէտ բերելով նրա գլխին, բայց նա զաւակներ ունէր մեծացնելու, ազարակ ունէր կառավարելու: Լուսաբացից սկսած պէտք էր զբաղուել, ամեն բանի համեմել, ղեկավարել զանազան տեսակ աշխատանքներ, որոնք ցրուած էին հանդում մի քանի մղոն հեռու իրարից: Վշտահար այրին ասում էր ինձ. «Լի օրերը մի ազատ բապէ չունեմ լալու համար, բայց կիրակիները, օ՛հ, կիրակիները ես տեղը հանում եմ...» Եւ յիրաւի, կիրակի օրերը, մինչ երե-

խաները խաղում կամ գրօնում էին գրսեում, նա կէս օրից յետոյ պինդ կողպւում էր իր սենեակում և մինչև երեկոյ ամայի տան մէջ գոռգոռում, հեկեկում էր ու կանչում իր ամուսնուն ու աղջկան:

Տիկին Դըլօբէլը նոյն իսկ կիրակի օրերը ազատութիւն չունէր: Չէ որ այժմ նա մէն-մենակ պէտք է աշխատէր, չէ որ նրա մատները չունէին Դէզիրէյի նուրբ մատների չնաշխարհիկ ճարտարութիւնը, չէ որ դեղերը թանգ արժէին, և, թէկուզ աշխարհը կործանուէր, նա չէր ուզիլ զրկել «հայրիկին» նրա սիրելի սովորութիւններից մէկից: Ուստի որ ժամին էլ հիւանդը բանար աչքերը, և՛ առաւօտեան ազօտ ցոլքով, և՛ աքնութեան լամպի լոյսով, նա տեսնում էր մօրը աշխատելիս, անկերջ աշխատելիս:

Երբ անկողնի առադաստները ծածկուած էին լինում, նա լսում էր սեղանի վրայ զրուող մկրատի չոր ու մետալային հընչիւնը:

Մօր այդ յոգնատանջ աշխատանքը, այդ մշտական անքնութիւնը, որ անբաժան էր իր տենդից, մի նոր տանջանք էր խեղճ հիւանդի համար: Երբեմն այդ ցաւը մոռացնել էր տալիս միւս բոլոր ցաւերը:

—Աշխատանքս տուր ինձ տեսնեմք,—ասում էր նա փորձելով նստել անկողնում:

Այդ՝ լուսաւոր բոպէներ էին օրէցօր թանձրացող խաւարի մէջ: Տիկին Դըլօբէլը, որին՝ հիւանդի այդ ցանկութիւնը վերականդանալու բաղձանք էր թւում, ամենայն հոգածութեամբ նստեցնում էր նրան ու մօտեցնում սեղանը: Բայց ասելը շատ ծանր էր, աչքերը շատ թոյլ էին, և սալայատակի վրայով անցնող կառքերի ամեն մի զղրդոց, փողոցից բարձրացող բոլոր աղաղակները՝ յիշեցնում էին Դէզիրէյին, որ փողոցը, լիրբ փողոցը բոլորովին մօտ է նրանից: Չէ, անկասկած էր, որ նա այլ ևս ոյժ չունէր ապրելու: Ա՛խ, եթէ նա կարողանար մեռնել ու յետոյ վերածնունդ... Բայց այդ անհնար էր, և նա հանգչում էր կամաց-կամաց, համակուելով դերագոյն անձնուրացութեամբ: Մայրը շուտ-շուտ նայում էր աղջկան և տեսնելով, որ քանի դնում՝ աւելի ու աւելի է գունատուում, հարցնում էր:

—Ի՞նչպէս ես:

—Շատ լաւ... պատասխանում էր հիւանդը կսկծալից ժպիտով, որ մի բոպէով փայլեցնում էր նրա ցաւատանջ դէմքը: Գոյց տալով նրա բոլոր աւերումները, ինչպէս որ աղքատի բնակարանը ընկած արեւ, փոխանակ ուրախ տեպ տալու նրան, ընդհակառակը, աւելի ևս որոշակի է ցոյց տալիս նրա մոայլու-

Թիւնն ու լերկութիւնը: Այնուհետեւ երկուսն էլ լռում էին երկար ժամանակ. մայրը՝ լալու ահից, աղջիկը՝ բռնուած տենդից ու արդէն պարտւորուած այն անտեսանելի քողերով, որոնցով մահը մի տեսակ ղթառատութեամբ պատում է մեռնողներին, որպէս զի կարողանայ ընկճել նրանց ոյժերի վերջին մնացորդները և որքան կարելի է հանգիստ տանի նրանց, առանց որ և է դիմադրութեան:

Հռչակաւոր Դըլօրէլը երբէք տանը չէր նստում: Նա ոչ մի փոփոխութիւն չէր մտցրել այն՝ անպաշտօն դերասանի կեանքի մէջ, որ վարում էր միշտ, եւ սակայն նա գիտէր, որ իր աղջիկը մեռնում է. բժիշկը նախազգուշացրել էր նրան: Այդ նոյն իսկ սաստիկ յուզել էր նրան, որովհետեւ, իսկապէս ասած, նա սաստիկ սիրում էր իր զաւակին. բայց այդ օտարօտի բնաւորութեան մէջ ամենախիսկական, ամենաանկեղծ զգացմունքները կեղծ ու անբնական կերպարանք էին ընդունում, այն բնական օրէնքով, որի համաձայն՝ թեք տախտակի վրայ դրուած բաները չեն կարող երբէք ուղիղ գիրք ունենալ:

Դըլօրէլի համար ամենագլխաւորը այն էր, որ ամեն տեղ յոյց տար իր վիշտը: Բուլվարի մի ծայրից մինչև միւսը նա դժբախտ հօր դեր էր ներկայացնում: Նրան հանդիպում էին թատրոնների մօտերը ու դերասանների սրճարաններում կարմրած աչքերով և գունատ դէմքով: Նա շատ սիրում էր այնպէս անել, որ հարցնեն. «Հօ՛ր, ծերուկս, ի՞նչպէս է աղջիկդ»: Եւ այն ժամանակ նա թափ էր տալիս գլուխը ջղային շարժումով, կնճռում էր դէմքը ու սղմում բերանը, իբր թէ արցունքն ու անէծքները զսպելով, և լուռ հայնացքով ու լի ցատումով շանթահարում էր երկինքը, ինչպէս «Երեսնաների բժիշկը» խաղալիս: Բայց այդ բոլորը չէր խանգարում նրան ամենասիրալիր ուշադրութեամբ ու կամակատարութեամբ վերաբերուել իր աղջկան:

Այդպէս, նա սովորութիւն էր դարձրել նրա հիւանդանալու օրից ի վեր ծաղիկներ բերել նրան իր զբօսանքներից յետոյ. և նա չէր բաւականանում սովորական ծաղիկներով, համեստ մանիչակներով, որ ծախում են փողոցի բոլոր անկիւններում աղքատիկ քսակների համար: Այդ աշնանային տխուր օրերին նա փնտռում էր վարդեր, մեխալիներ, մանուշակ սպիտակ եղրկանիներ, այն ջերմոցային եղրկանիներից, որոնց ցողունն ու տերևները միևնոյն կանաչաւուն սպիտակութիւնն ունեն, կարծես թէ բնութիւնը շտապելու պատճառով գործ է դրել միայն մի տեսակ գոյն:

—Օ՛հ, այդ չափազանց է... չափազանց... տեսէք, կը

բարկանամ,—ամեն անգամ ասում էր հիւանդը, տեսնելով, թէ ինչպէս է նա յաղթական կերպով ներս մտնում փունջը ձեռքին. բայց հայրը ափսոսի մեծ-աղայական կերպարանքով էր ասում՝ «Թող տուր... Թող տուր...», որ նա այլ ևս չէր կարողանում պնդել իր ասածի վրայ:

Եւ սակայն ահագին ծախս էր պահանջում այդ, իսկ խեղճ մայրը սարսափելի տանջւում էր, որ կարողանայ բոլորի համար հաց վաստակել:

Բայց տիկին Դըլօբէլը ոչ միայն չէր տրանջում այդ բանից, այլ, ընդհակառակը, գտնում էր, որ այդ շատ հիանալի բան է իր մեծ մարդու կողմից:

Նա զմայլում էր այդ արհամարհանքից դէպի փողը, այդ գերազանց անհոգութիւնից, և աւելի քան երբեք հաւատում էր իր ամուսնու. հանձարին և դերասանական աղագային:

Մի գիշեր Դէզիրէն քնից՝ վեր թռաւ սաստիկ տարօրինակ վիճակի մէջ: Պէտք է ասել, որ նախընթաց օրը բժիշկը, այցելութեան գալով, սաստիկ զարմացած էր մնացել՝ տեսնելով նրան յանկարծ կենդանացած ու աւելի հանգստացած և ջերմը բոլորովին իջած: Առանց հասկանալու այդ անակնկալ վերակենդանութեան պատճառը, նա հեռացել էր, ասելով՝ «Ապասենք», յոյսը դնելով երիտասարդութեան արագ կազդուրումների, ներքին հիւթերի այդ հրաշալի ոյժի վրայ, որ յաճախ նոր կեանք է պատուաստում նոյն իսկ մահուան նշանների վրայ: Եթէ նա նայէր Դէզիրէյի բարձի տակը, այնտեղ կը գտնէր Գահիրէյի դրոշմով մի նամակ, որ միակ պատճառն էր այդ ուրախափութ փոփոխութեան: Մի նամակ, բաղկացած չորս էջից և Ֆրանցի ստորագրութեամբ, որ բացատրում էր ու խոստովանում իր սիրելի Զիզիրին իր ամբողջ վարմունքը:

Հէնց այդպիսի նամակ էր երազում հիւանդը. եթէ նոյն իսկ ինքը թելադրած լինէր նամակը, այդքան լիովին արտայայտուած չէին լինի այն խօսքերը, որոնք պէտք է շարժէին նրա սիրտը, և այն բոլոր քնքոյշ ներողութիւնները, որոնք պէտք է սպեղանի լինէին նրա վէրքերին: Ֆրանցը զգլումն էր յայտնում, ներողութիւն էր խնդրում, և, առանց սչինչ խոստանալու նրան, առանց մահաւանդ որ և է բան խնդրելու նրանից, պատմում էր իր հաւատարիմ մտերմին իր մաքառումները, խղճի խայթոցները, քաշած տանջանքները: Նա զայրոյթով էր խօսում Սիդոնի մասին, խնդրում էր Դէզիրէյին չը հաւատալ նրան, և խակալութեամբ, որ սրտեւ և ահուելի էր չնորհիւ հին կրքոտ սէրին, նա զգուշացնում էր նրան այդ փշացած ու վայր ի վերոյ բնաւորութիւնից, այդ անշեշտ ձայնից, որ կարծես ստեղծուած

էր ստեղծ համար և որի մէջ երբէք չէր լսուել սրտից բղիճած մի հնչիւն, որովհետեւ նա գլխից էր դուրս գալիս, ինչպէս այդ պարբիզեան տիկնիկի բոլոր մոլեգին ձգտումները:

Ո՛րքան ցաւալի բան էր, որ այդ նամակը մի քանի օր չուտ չէր ստացուել: Այժմ այդ բոլոր քաղցր խօսքերը նոյնն էին Դէզիրէյի համար, ինչ որ հիանալի կերակուրները, երբ շատ ուշ են հասցնում սովամահ եղողին: Նա հոտոտում է կերակուրները, փափագում է ուտել, բայց այլ եւ ոչ չունի ուտելու: Ամբողջ օրը հիւանդը կարգում էր ու նորից կարգում նամակը: Նա հանում էր նամակը ծրարից, յետոյ սիրազին ծալում, և փակած աչքերով տեսնում էր ամբողջապէս, մինչև իսկ նամականիշի գոյնը: Ֆրանսը մտածել էր նրա մասին: Այդ բաւական էր նրան ներշնչելու քաղցր անդորրութիւն, որի շնորհիւ նա վերջապէս բուժն եղաւ՝ այնպիսի տպաւորութեամբ, որպէս թէ մի մտերիմ բազուկ յենարան էր դարձել նրա թոյլ գլխին:

Յանկարծ նա զարթնեց, ինչպէս ասացինք մի քիչ առաջ, տարօրինակ վիճակի մէջ: Մի տեսակ թուլութիւն, անձկութիւն, ինչ-որ անբացատրելի բան էր զգում նա իր ամբողջ էութեան մէջ: Նրան թւում էր, թէ ինքը կապուած է կեանքի հետ միայն մի մազանման թելով, որը այնքան ձգուած է, որ քիչ է մնում կտրուի, և որի ջլաշին երերումները նրա բոլոր զգայարաններին տալիս էին գերբնական նրբութիւն ու սրութիւն: Դեռ գիշեր էր, Նրա պատկած սենեակը—նրան տուել էին իր ծնողների սենեակը, որ աւելի օդաւէտ էր, աւելի ընդարձակ, քան իր փոքրիկ ննջարանը—կիսով չափ ստուերի մէջ էր: Գիշերային լամպը ցոլացնում էր առաստաղի վրայ իր լուսաւոր չրջանները, այդ իւրատեսակ մեղմադձիկ Մեծ-Արջի համաստեղութիւնը, որ զբաղեցնում է հիւանդներին անբուն գիշերները, իսկ աշխատութեան սեղանի վրայ՝ ցածացրած և լուսամփոփով սահմանափակուած լամպը լուսաւորում էր միմիայն ցիր ու ցան ձեռագործը և բազկաթոռում նըղդած տիկին Դըլօբէլի կերպարանաստուերը:

Դէզիրէյի գլխում, որ այժմ իրան սովորականից թեթեւ էր թւում, յանկարծ մտքերի ու յիշողութիւնների մի սաստիկ իւրարանցում սկսուեց: Իր կեանքի ամենահեռուոր կէտերը կարծես մօտեցել էին նրան: Մանկութեան ամենաչնչին գէպերը, այնպիսի իրողութիւններ, որ այն ժամանակ չէր կարողացել հասկանալ, կարծես երազում լսուած խօսքեր՝ հանդէս էին եկել այժմ նրա մտքի առաջ:

Խեղճ աղջիկը մնացել էր ապշած ու սարսափած: Նա չը գիտէր, որ մահուան պատճառած վերջնական չքացումից առաջ,

մարդիկ յաճախ ունենում են տարօրինակ գերազգուման այդպիսի մի բոսկէ, որպէս թէ մարդուս ամբողջ էութիւնը յուսահատօրէն լարում է իր բոլոր ընդունակութիւնները և ոյժերը օրհասական և անգիտակից մաքառման մէջ:

Իր անկողնից նա տեսնում էր հօրն ու մօրը, մէկին՝ իր կողքին, միւսին՝ արհեստանոցում, որի դուռը բաց էին թողել: Տիկին Դըլօբէլը մեկնուել էր իր բազկաթոռում՝ վերջապէս ուշադրութեան արժանացած երկարատև յոգնածութեան լքումով: Բայց բոլոր սպիւնները, սրի հարուածների այն բոլոր հետքերը, որ ժամանակը ու տառապանքը թողնում են պառաւած դէմքերի վրայ, տխրագին ու անջինջ երևում էին քնի մեղկութեան մէջ: Յերեկուայ ընթացքում՝ մարդուս կամքը և հոգսերը մի տեսակ դիմակ են դնում դէմքի իսկական արտայայտութեան վրայ: Բայց գիշերը տալիս է դէմքերին նրանց իսկական՝ տեսքը: Այդ բոսկէին՝ պարզ երևում էին այդ կորույթի կնոջ խոր կնճիռները, կարմրած կոպերը, քունքերի մօտ ցանցառացած ու սպիտակած մազերը և կծկուած յոգնատանջ ձեռքերը: Եւ Դէզիրէն տեսաւ այդ բոլորը: Ո՛րքան կ'ուզէր նա ոյժ ունենալ վեր կենալու և համբուրելու մօր սիրուն ու անդորր ճակատը, որ աղօսուած էր կնճիռներով, բայց մնում էր յստակ:

Իբր կատարեալ հակապատկեր, կիսաբաց դռան միջով երևում էր հոշակաւոր Դըլօբէլը, որ նստած էր իր սիրած դիրքերից մէկը՝ ընդունած: Երեք քառորդի չափով զարձած դէպի սեղանը ծածկող սպիտակ սիւնոցը, նա ընթրիք էր անում և միևնոյն ժամանակ աչքի անցնում մի գրքով, որ դէմ էր տուել ջրի շէին: Մեծ մարդը նոր էր վերադարձել,—երևի, հէնց նրա ոտնաձայնն էր զարթեցրել հիւանդին,—և, դեռ բոլորովին յուզուած մի գեղեցիկ ներկայացման շարժումից ու աղմուկից, մէն-մննակ ընթրում էր լըջօրէն ու հանգիստօր կերպով, սրղմուած իր նոր սիւրբօտիկի մէջ, անձեռոցիլը կզակի տակից ամրացրած, մազերը ունելիքով խուճուճ գրած:

Առաջին անգամ իր կեանքում Դէզիրէն նկատեց այդ զարմանալի ներհակութիւնը իր ուժաստատ մօր մէջ, որի անհնորհք սև շորերը կախ էին ընկնում վրայից, աւելի ևս նիհար ու մաշուած ցոյց տալով նրան, և իր երջանիկ, մտում կորած, անգործ, հանգիստ ու անհոգ հօր մէջ: Մի հայեացքով նա հասկացաւ այդ երկուսի կեանքի տարբերութիւնը: Այն սովորութիւնների չրջանակը, որի առանձնայատուկ լոյսին, վերջ ի վերջոյ, ընտելանում են երեխաների աչքերը, այնպէս որ նրանք դադարում են այլ ևս շատ պարզ տեսնելուց, չքացել էր նրա համար: Այժմ նա որոշ տարածութիւնից էր դատում իր ծնողների մասին, կար-

ծեալ թէ անդգալի կերպով հեռանալով նրանցից, վերջին ժամուայ այդ պարզատեսութիւնն էլ մի նոր տանջանք էր նրա համար։ Ի՞նչ էր լինելու նրանց վիճակը իր մահից յետոյ։ Կամ մայրը աշխատելու է ուժից վեր ու մեռնելու ուժասպառութիւնից, կամ թէ խեղճ կինը ստիպուած է լինելու հրաժարուել որ և է աշխատանքից և նրա եսական կողակիցը, որ միշտ զբաղուած է իր թատրոնական անսպասելիքներով, թողնելու է, որ նրանք երկուսով փոքր առ փոքր խրուեն ծայրայեղ աղքատութեան մէջ, այդ սև գուրբի մէջ, որ՝ որքան մարդ աւելի է իջնում՝ այնքան աւելի լայնանում է ու խորանում։

Եւ սակայն նա չարասիրտ մարդ չէր, նա այդ ապացույցել էր նրանց շատ անգամ։ Միայն թէ նա բոլորովին կուրացած էր և ոչ մի բան չէր կարողացել փարատել այդ կուրութիւնը... Իսկ եթէ ինքը փորձէր։ Եթէ նախ քան շունչը փչելը,—սիրտը վկայում էր, որ այդ շուտով կը լինի,—եթէ նախ քան շունչը փչելը ինքը պոկէր այն հաստ ակնակապը, որ այդ խեղճ մարդը կամաւ և զօրով պահում էր իր աչքերի վրայ։

Միմիայն իր ձեռքի նման թեթև, սիրագին ձեռք կարող էր փորձել պոկել այդ կապը։

Ինքը միայն իրաւունք ունէր ասելու հօրը.

—Հայ վաստակիր... Զեռք քաշիր թատրոնից։

Եւ որովհետև պէտք էր շտապել, Դէզիրէ Դըլօբէլը ղինուեց իր ամբողջ քաջութեամբ և մեղմ ձայնով կանչեց.

—Հայրիկ... հայրիկ...

Աղջկայ ձայնը լսելուն պէս մեծ մարդը վազէվազ եկաւ նրա մօտ։ Այդ երեկոյ մի առաջինի ներկայացում էր եղել Սմբիդիւ թատրոնում և նա վերադարձել էր այնտեղից բորբոքուած, էլէքտրացած։ Զահերը, ծափահարները, խօսակցութիւնները միջանցքներում, այն բոլոր գրգռիչ մանրամասնութիւնները, որոնցով սնունդ էր առնում նրա մոլութիւնը, այդ օրը աւելի էին յափշտակել նրան, քան երբ և իցէ։

Նա մտաւ Դէզիրէյի սենեակը, ճաճանչափայլ ու վեհ կերպարանքով, լամպը ձեռքին ուղիղ բռնած և մի կամեփրա խրած կոճակի մէքքին։

—Բարի երեկոյ, Զիդի։ Քնած չես ուրեմն։

Եւ նրա խօսքերի ուրախ եղանակը տարօրինակ կերպով հնչեց այդ տխուր շրջապատի մէջ։

Դէզիրէն ձեռքով նշան արեց նրան, որ լռի, ցոյց տալով, որ մայրը քնած է։

—Վայր դրէք լամպը... խօսելիք ունեմ ձեզ հետ։

Նրա ձայնը, որ խզում էր յուզմունքից, զարմացրեց հօրը,

նոյնպէս և աչքերը, որոնք լայն բացուած էին և ինչ-որ սրաթափանց հայեացքով էին նայում, հայեացք, որ նա երբէք չէր տեսել աղջկայ աչքերում:

Մի քիչ չփոթուած այդ բանից, նա մօտեցաւ հիւանդին, կամելիան պատրաստ բռնած նրան տալու համար, բերանը կը որկուէ ածած և նոր կօշիկներէ ձեռնոցով, որ նա շատ արիստօկրատական բան էր համարում: Նրա գիրքը ակներևաբար բռնադբօսիկ էր, և այդ առաջանում էր անշուշտ այն չափազանց մեծ հակապատկերից, որ կազմուած էին փայլուն և ազմրկալից թատրոնական դահլիճը, որտեղից նա նոր եկել էր, և հիւանդի այդ փոքրիկ սենեակը, ուր խլացրած ձայները և ցածացրած լամպերի լոյսը չքանուած էին տենդոտ մթնոլորտի մէջ:

— Ի՞նչ է պատահել, հոգեակս... Վատ ես զգում քեզ:

Դէզիրէն իր փոքրիկ ու գունատ գլխի թեթև շարժումով պատասխանեց, որ յիշաւի վատ է զգում իրան և կ'ուզէր խօսել նրա հետ բոլորովին մօտիկից: Երբ որ հայրը մօտեցաւ նրա գլխավերեին, նա դրեց իր կրակի պէս վառուող ձեռքը մեծ մարդու բազուկին և շնջաց նրա ականջին... Նա շատ վատ էր զգում իրան, չափազանց վատ: Նա շատ լաւ հասկանում էր, որ այլ ևս երկար չէ ապրելու:

— Այն ժամանակ, հայրիկ, դուք բոլորովին մենակ կը մնաք մայրիկի հետ... Ինչու էք զոգում այդպէս... Դուք գիտէիք, որ այնպէս պէտք է լինի, որ նոյն իսկ շուտով է լինելու այնպէս... Միայն թէ ես ուզում եմ ձեզ ասել... իմ մահից յետոյ, վախենում եմ, որ մայրիկը չը կարողանայ մենակ պահել տունը... Տեսէք, ինչպէս գունատ ու յոգնած է նա:

Դերասանը նայեց իր «սուրբ կնոջ» վրայ և կարծես սաստիկ զարմացաւ, տեսնելով, որ յիշաւի գէմը շատ անառողջ էր: Յետոյ նա մխիթարեց ինքն իրան նկատելով ետականօրէն:

— Նա շատ էլ առողջ չի եղել երբէք...

Այդ նկատողութիւնը և այն եղանակը, որով նա արեց այդ նկատողութիւնը, զայրացրին Դէզիրէյին և նրան ամրապնդեցին իր վճռի մէջ: Նա շարունակեց, առանց ախտատելու խնայել դերասանի մտապատրանքներին:

— Ի՞նչ է լինելու ձեր երկուսիդ վիճակը իմ մահից յետոյ... Այո, ես գիտեմ, որ դուք մեծ յոյսեր էք տածում, բայց անառքան տարի է նրանք չեն իրագործուում: Այն, ինչ որ դուք այդքան երկար ժամանակ ստասում էք, կարող է էլի ուշանալ, իսկ ինչ պէտք է անէք դուք մինչև այն ժամանակ... Լսէք, սիրելի հայրիկ, ես չէի ուզի ձեզ ցաւ պատճառել, բայց ինձ թըւում է, որ ձեր հասակում և ձեր խելքով դուք հեշտութեամբ

կարող էիք... Պ. Ռիսլէր աւագը, վստահ եմ, ամեն կերպ կաշակցէր...

Նա խօսում էր զանգաղ կերպով, ճիգ գործ դնելով, բաներ փնտռելով, երկար լռելով ամեն մի նախադասութիւնից յետոյ, յուսալով, որ իր կիսատ թողածը կը լրացնի հայրը մի շարժումով, մի բացականշութեամբ։ Բայց դերասանը չէր հասկանում նրա միտքը։ Նա ականջ էր դնում, նայում էր նրան կոկոն աչքերը լայն բացած, անորոշ կերպով զգալով, որ այդ անմեղ ու անողորմ մանուկի խղճից ինչ որ մեղադրանք է բարձրանում իր դէմ. սակայն նա չը գիտէր, թէ ինչ մեղադրանք է այդ։

— Ինձ թւում է, որ դուք լաւ կ'անէիք, — անհամարձակ շարունակեց Դէզիրէն, — ինձ թւում է, որ դուք լաւ կ'անէիք, եթէ հրաժարուէիք...

— Հը՞ր... Ինչ... ինչպէս...

Հիւանդը կանգ առաւ տեսնելով, թէ ինչ տպաւորութիւն գործեցին հօր վրայ իր խօսքերը։ Ծեր դերասանի շարժուն դէմքը յանկարծ կծկուեց սաստիկ յուսահատութիւնից, և կսկիծը այն աստիճան սղմում էր կոկորդը, որ աչքերը լցուեցին արցունքներով, իսկական արցունքներով, որ նա նոյն իսկ չէր աշխատում ծածկել ձեռքի կոնակով, ինչպէս անում են բնում։ Թշուառականը սկսում էր հասկանալ... Այդպէս սերնմն նրա փառքից երես էր թեքում մէկը այն երկու անձնաւորութիւններից, որոնք նրա տաղանդի միակ հաւատարիմ երկրպագուներն էին մնացել։ Իր աղջիկը այլ ևս չէր հաւատում նրա տաղանդին։ Բայց չէ, այդ անկարելի բան էր։ Նա, անշուշտ, լաւ չէր լսել, լաւ չէր հասկացել... Ինչից լաւ կը լինի որ նա հրաժարուի, թող ասի տեսնենք... Բայց Դէզիրէն սիրտ չարեց վերջացնել իր ասելիքը, տեսնելով հօր համը հայեացքը, որ խնդրում էր խնայել իրան։ Բացի այդ, խեղճիկի ոյժերը և շունչը սպառւում էին արդէն։

Նա չնշաց երկու, երեք անգամ.

— Եթէ հրաժարուէիք... հրաժարուէիք...

Յետոյ նրա փոքրիկ գլուխը վայր ընկաւ բարձի վրայ, և նա մեռաւ, առանց սիրտ անելու ասել հօրը, թէ ինչից լաւ կը լինէր որ նա հրաժարուէր...

Մի ոմն Դըլօբէլը մեռաւ, պ. Թադապետ. ես որ ասում էի, թէ նա այլ ևս չի կրկնի։ Այս անգամ մահը ազատեց նրան փողոցներով գնալու նեղութիւնից. ինքը եկաւ նրան տանելու։ Եւ անա, թերահաւատ մարդ, սոճիի չորս տախտակներ, մեխե-

բով պինդ ամրացրած, գրաւական են ձեր առաջ նրա խոստման համար։ Նա խոստացաւ չը կրկնել այլ եւ, և չի կրկնի։

Կաղիկը մեռաւ։ Այդ էր ամենանոր լուրը Ֆրան-Բուրժուա թաղում, ուր իրարանցում էր ընկել այդ տխուր դէպքի շնորհիւ։ Ի հարկէ, Դէզիրէն չէր կարող շատ ժողովրդական լինել այնտեղ, քանի որ երբէք տանից գուրս չէր գալիս և շատ ուշ ուշ էր երևում տխրատես պատուհանում իր ճգնաւորական գունատութեամբ և անխոնջ աշխատանքներին յատուկ կապտածիր աչքերով։ Բայց հռչակաւոր Դըլօբէլի աղջկայ թաղմանը անշուշտ շատ դերասաններ կը լինէին, իսկ Պարիզը պաշտում է դերասաններին։ Նա սիրում է տեսնել ցերեկը, արևով, փողոցների մէջ անցնելիս՝ իր երեկոյեան կուռքերին, ուզում է դիտել նրանց իսկական կերպարանքները, ազատ՝ բնմի գերբնական պայմանների ազդեցութիւնից։ Եւ յիրաւի, այդ առաւօտ, մինչ Բաք փողոցի փոքրիկ ու նեղ դռան վերին մասը պատում էին սպիտակ պատտաններով, մուրճի ուժգին հարուածներով ամրացնելով մեխերը, հետաքրքիր բազմութիւնը լցուել էր մայթերի և սալայտակի վրայ։

Պէտք է արդարն ասել, գերասանները սիրում են միմեանց, կամ գոնէ արհեստակցութեան կապ, համերաշխութիւն կայ մէջները, որ նրանց համախմբում է ամեն անգամ, երբ պէտք է լինում մի ցոյց անել, — երեկոյթների, նուազահանդէսների, ընկերակցական ճաշերի, թաղումների ժամանակ։

Թէպէտ և հռչակաւոր Դըլօբէլը այլ եւ տեղ չուներ թատրոնում, թէպէտ և նրա անունը աւելի քան տասնընէինգ տարուց ի վեր բոլորովին անհետացել էր թատրոնական քննադատութիւններից և յայտարարութիւններից, բայց բաւական էր, որ մի երկտող յայտարարութիւն տպուէր մի աննշան թատրոնական թերթում, թէ՛ Մէցի եւ Ալանցոնի բասոններէ ճախկին դեռասան Դըլօբէլը վժշակաւ սրտով եւ այլև... Համախմբուելու եւ եւ այլև, որպէս զի Պարիզի բոլոր անկիւններից և հեռաւոր ծայրերից գերասանները խումբ-խումբ շտապէին այդ կոչին։

Յայտնի ու անյայտ, հռչակաւոր ու անհռչակ, բոլորը այդտեղ էին, նրանք, որոնք խաղացել էին Դըլօբէլի հետ զաւառներում, նրանք, որոնք հանդիպում էին նրան թատրոնական սրճարաններում, ուր նա մէկն էր այնտեղ միշտ տեսնուող այն դէմքերից, որ դժուար է կապել մի անուան հետ, բայց որոնք միշտ յիշուում են շնորհիւ այդ միջավայրի, որի մէջ միշտ տեսնում են նրանց և որի մի մասն են նրանք կարծես կաղմում, վերջապէս, անցողակի Պարիզում դառնուող զաւառական դերա-

սաններ, որոնք եկել էին այնտեղ մի թատրոնապետ ճարելու, նպաստաւոր հրաւէր ստանալու համար:

Եւ ամենքը, թէ անյայտները, թէ հռչակաւորները, թէ պարիզեցիները, թէ գաւառացիները, մի հոգս ունէին միայն,— մի որ և է լրագրում կարգալ իրանց անունը թաղման տեղեկագրութեան մէջ: Որովհետեւ այդ սնափառ արարածների համար բաղձալի են յայտնի դառնալու բոլոր ձևերը: Նրանք այնքան վախենում են, թէ հասարակութիւնը սկսում է մոռանալ իրանց, որ այն միջոցին, երբ նրանք բնւ չեն դուրս գալիս, պահանջ են զգում խօսեցնել տալ իրանց մասին, յիշեցնել տալ իրանց գոյութիւնը ամեն տեսակ միջոցներով Պարիզի յեղեղուկ և վաղանցուկ ժողովրդական կարծիքին:

Ժամի իննից ի վեր, Մառէի բոլոր մանր թաղականները, —այդ՝ գաւառացիներին յիշեցնող բամբասառէր բաղմութիւնը, —պատուհաններում, դռներում, փողոցում խոնուած սպասում էին գերասանների անցնելուն: Արհեստանոցներում բանողները դիտում էին իրանց լուսամուտների փողոտ ապակիների միջով, մանր բուրժուաները իրանց խաչմերուկ գցած վարագոյրների բացուածքից, տանտիրուհիները՝ դամբիւղները կոնսրին, արհեստաւոր աշակերտները՝ ծրարները գլուխներին:

Վերջապէս նրանք եկան՝ որը ոտով, որը կառքով, ոմանք մինակ, ոմանք խմբով: Նրանց հեշտ էր ճանաչել նրանց ածիլած, կզակի ու թշերի կողմը կապտածեռ՝ գէմքերից, նրանց անբնական, չափազանց փքոցուոց՝ կամ չափազանց պարզ ձևերից, արհեստական շարժումներից, և մանաւանդ այն ծայրայեղ սանտիմէնտալութիւնից, որ նրանց մէջ զարգանում է չնորհիւ այն չափազանցեցման, որ անհրաժեշտ է բնական տպաւորութեան համար: Ծիշտ որ շատ հետաքրքրական էր դիտել այն տարբեր ձևերը, որով այդ պարոնները արտայայտում էին իրանց յուզմունքները այդ տխուր դէպքի առիթով: Իւրաքանչիւր գերասանի մուտքը մեռելատան խճաքարած ու մութ բակը կարծես բնակը լինէր և տարբերում էր նայելով գերասանի ամպլուալին: Առաջնակարգ ուժեղ դեր խաղացողները, չարագոյժ գէմքով, խոժոռած յօնքերով, բոլորն էլ, բակը մտնելիս, ձեռնոցի ծայրով սրբում էին աչքերի անկիւնից կախ ընկած արցունքը, որ այլ ևս անկարող էին պահել, յետոյ հառաչում էին, նայում էին երկնքին, և մնում էին կանգնած բնի, այսինքն բակի մէջտեղում, գլխարկները դէմ տուած ազդրներին, թխթնակի խփելով գետնին ձախ ոտները, որ նպաստում էր նրանց զսպել իրանց վիշտը.—«Լո՛ր, լո՛ր, սիրտ իմ»: Կոմիկները, ընդհակառակը, բնակքը կատարում էին բոլորովին հասարակ կերպով:

Նրանք մօտենում էին իրար խղճուկ ու բարեհոգի կերպարանքով, միմեանց «հալետ» էին անուանում, բարեելիս ուժգին կերպով թափահարում էին իրար ձեռք, մինչ այտատակերը թուլամորթ կերպով դողդողում էին, աչքերի անկիւնները ու շրթունքների ջնկները կախ էին ընկնում, որ ֆարսի տափալուծին էր տալիս նրանց խանդաղատանքին:

Բոլորն էլ սեթևեթ և բոլորն էլ անկեղծ...

Բակը մտնելուն պէս այդ պարոնները բաժանուեցին երկու բանակի. Հաչակաւոր, բախտաւոր դերասանները արհամարհանքով էին նայում անյայտ ու փնթի Ռօբրիկարներին, որոնց նախանձոտութիւնը պատասխանում էր այդ արհամարհանքին հալար ու մի կծու նկատողութիւններով. — «Տեսել էք, ինչպէս է այս ինչը ծերացել, այժից ընկել... Այլ ևս չի կարող երկար ժամանակ պահել իր ամպլուան»:

Հաչակաւոր Դըլօբէլը ունից գլուխ սեազգեստ ու սև ձեռնոցներով, գնում գալիս էր մի խմբից միւսը, կարմրատակած աչքերով, հուպ սոււած ատամներով և լուռ սղմելով սրա նրա ձեռքը. Տնաւերի սիրտը լիքն էր արցունքներով, բայց այդ չէր խանգարել նրան դէպքի առիթով խռճուճ դնել տալ մաղբը և յետեից էլ բախտ բաց անել տալ à la Capoulé: Օտարոտի բնաւորութիւն. Ոչ ոք չէր կարող, նրա հոգու խորքը թափանցելով, ասել, թէ որտեղ է այն կէտը, ուր վերջանում է իսկական վիշտը և սկսւում ցուցամոլութիւնը, — այն աստիճան նրանք խառնուած էին իրար հետ... Դերասանների խմբի մէջ էին նաև մեր ծանօթներից մի քանիսը. պ. Շէրը, որ աւելի քան երբէք վեհ կերպարանք էր ընդունել և զբաղկոտ շտապողութեամբ պտոյտ պտոյտ էր գալիս համբաւաւոր դերասանների շուրջը, մինչ տիկին Շէրը մնացել էր վերևում վշտահար տիկին Դըլօբէլի մօտ: Սիդօնին չէր կարողացել գալ, բայց այնտեղ էր Ռիսէր աւագը գրեթէ նոյնքան յուզուած, որքան պ. Դըլօբէլը, բարի Ռիսէրը, վերջին ժամուայ բարեկամը, որ յանձն էր առել տխուր ծէսի ամբողջ ծախսը: Այդ էր պատճառը, որ սգակառքերը հիանալի էին, պատասանները՝ արծաթածոպ և դիազարդը ծածկուած սպիտակ մանիշակներով ու վարդերով: Բուք փողոցի այդ խղճուկ ու մուլթ գաւթում՝ մոմերի լոյսով ցոլացող այդ համեստ սպիտակ փուռները, այդ դողդողուն և օրհնուած ջրով սրկած ծաղիկները՝ շատ նմանում էին այդ խղճիկի բախտին, որի ամենաչին ժպիտները միշտ ողողուած էին եղել արցունքներով:

Յուղարկաւորութիւնը շարժուեց, քայլ առ քայլ, դանդաղօրէն, Մառէյի ծուռ ու մուռ փողոցներով:

Ամենից առաջ գնում էր Դըլօբէլը, որ ցնցւում էր հեկի-

կանքներից, գրեթէ նոյնքան խանդաղատուելով ինքն իր վրայ, իբր զաւակը թաղող անբախտ հօր վրայ, որքան իր մեռած աղջկայ վրայ, և իր անկեղծ վշտի խորքում պահպանելով իր մշտական մնափառ բնաւորութիւնը, որ մնում էր այնտեղ, ինչպէս մի քար առուակի յատակում, անշարժ՝ յեղյեղուկ ալիքների տակ, Ծէսի հանդիսաւորութիւնը, յուղարկաւորութեան սև շարքը, որ անցնելիս կանգնեցնում էր փողոցային երթևեկութիւնը, սեպւորդ կառքերը, Ռիսլէրների փոքրիկ կառքը, որ Սիդօնին ուղարկել էր հանդէսին շուք տալու համար, այդ բոլորը շոյում էր նրա ինքնասիրութիւնը, դմայլեցնում էր նրան, չը նայելով նրա անկեղծ վշտին՝ Վերջապէս, չը կարողանալով այլ ևս դիմանալ, նա կռացաւ դէպի Ռօբրիկարը, որ գնում էր նրա կողքով, և ասաց.

— Տեսար:

— Ի՞նչ:

Եւ մնուլի դժբախտ հայրը, աչքերը սրբելով, շնչաց ոչ առանց հպարտութեան.

— Երկու սեփական կառք կայ...

Խեղճիկ Զիդի, որ նոյնքան բարի էր միշտ ու այնքան պարզասիրտ՝ նրան չէր սաղում ամենեին այդ մարդկանց ցուցամալ վիշտը, այդ հանդիսաւոր լարկանների չքախումբը:

Բարեբախտաբար, վերևում, արհեստանոցի պատուհանի առաջ, փակուած վանդակափեղկերի յետևում, կանգնած էր տիկին Դըլօբէլը, որին չէին կարողացել խանգարել նայելու իր աղջկայ յուղարկաւորութեանը:

— Մնաս բարե՛... մնաս բարե՛... շնջալով ասում էր խեղճ մայրը, գրեթէ ինքն իր հետ խօսելով և թափ տալով ձեռքը ծերունու կամ խենթի անգիտակից շարժումով:

Բայց որքան էլ մեղմ ձայնով ասէր նա այդ հրաժեշտի ողջոյնը, Դէզիրէ Դըլօբէլը չէր կարող չը լսել:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Ի Ր Ք

I

Փոքրիկ կապուտակ մարդու Ֆանսաւսիկական առասպելը:

Զեր գործն է, կարող էք չը հաւատալ, բայց ես հաստատ հաւատում եմ փոքրիկ կապուտակ մարդու գոյութեանը: Ասէք տեսած լինեմ նրան, չէ՛, չեմ տեսել երբէք, բայց իմ բարեկամ՝ Սեպտեմբեր, 1901.

ներից մէկը, մի բանաստեղծ, որին ես վերաբերում եմ ամենայն վստահութեամբ, ինձ շատ անգամ պատմել է, որ ինքը մի գիշեր դէմ առ դէմ հանդիպել է այդ տարօրինակ փոքրիկ գետկին, և ահա թէ ինչ հանգամանքներում:

Իմ բարեկամը սխալուել էր ու իր գերձակին մուրհակ էր տուել և ինչպէս բոլոր վառ երևակայութեան տէր մարդիկ, թուղթը ստորագրելուն պէս՝ իրան պարտքից ազատուած էր համարել ու բոլորովին մոռացել մուրհակի մասին: Արդ, մի գիշեր մեր բանաստեղծը վեր է թռչում քնած տեղից մի տարօրինակ աղմուկ լսելով իր ծխնելոյղի մէջ: Նա կարծում է սկզբում, թէ այդ մի սառած ճնճղուկ կը լինի, որ ուզում է տաքանալ հանգած կրակի գոլ շոգիում, կամ թէ հողմացոյցը կը լինի, որ ճոճոտ է փոփոխական քամուց: Բայց մի քիչ անց աղմուկը սաստկանում է և նա պարզ ջոկում է փողերի քսակի ճրճնգ-ճրճնգոց ու ինչ որ շղթայի չըխշըխոցը: Միևնոյն ժամանակ նա լսում է, որ մի բարակ ու սուր ձայն, նման շոգեկառքի հեռաւոր սուլոցի, և պարզ, ինչպէս աքլորականչը, գոտում է իրան կոտորի վերնից. «Պայմանաժամը... պայմանաժամը»:

—Օ՛խ, Տէր իմ Աստուած... մուրհակս,—ասում է ինքն իրան խեղճ բանաստեղծը, յիշելով յանկարծ, որ գերձակի պարտքի ժամանակը լրանում է մի չարաթից յետոյ, և մինչև առաւօտ մի կողքից միւսն է դառնում, քուն փնտռելով իր անկողնի բոլոր խորշերում և քնի տեղ գտնելով միմիայն այդ անիծած մուրհակի պատճառած մոտատանջութիւնը:

Միւս օրը, երկրորդ օրը, հետեւալ բոլոր գիշերները նա զարթնում էր նոյն ժամին և նոյն ձևով, զարձեալ փողերի զրրնգոցը, շղթայի չըխշըխոցը և բարակ ու սուր ձայնը, որ աղաղակում էր, քմծիծաղ տալով. «Պայմանաժամը... պայմանաժամը»: Ամենասարսափելին այն էր, որ քանի պայմանաժամի օրը մօտենում էր, ձայնը աւելի սուր ու ահեղ էր դառնում, լի սպառնալիքներով, որ գոյքը կը գրեն և դատարանի կը դիմեն:

Խեղճ բանաստեղծ, բաւական չէին ցերեկուայ յոգնութիւնները, ամբողջ քաղաքը ոտնատակ տալը մի քիչ փող ճարելու համար, այժմ էլ պէտք է այդ անգութ ձայնը զարնրան քնից ու հանգստից զրկելու: Բայց ումը կարող էր լինել այդ փանտաստիկական ձայնը: Ո՞ր չարանենգ էակը կարող էր այդպէս զուարճանալ նրան նահատակելով: Նա ուզում էր պարզել այդ հարցը: Եւ ահա, մի երեկոյ, փոխանակ պառկելու, նա հանգցնում է ճրագը, բանում է պատուհանը և նստած սպա-

ռում:

Կարիք չը կայ ձեզ ասելու, որ իբր քնարերգակ բանաստեղծ, իմ բարեկամը ապրում էր շատ բարձր սենեակում, կըտուրներ ըստ ըստ Մի քանի ժամ շարունակ նա ոչինչ չէր տեսնում բացի այդ իրար սղմուած, իրար կռթնած տանիքների գեղանկար տարածութիւնից, որ ամեն ուղղութեամբ կտրատուած էր վիթխարի անդունդների նման փողոցներով և որին քմահաճ զանազանակերպութիւն էին տալիս լուսնի շողքից ցոլբին տուող ծինելոյզներն ու կատարները: Ներհաճ ու խաւարամած Պարիզի վերեւում այդ տարածութիւնը կարծես մի երկրորդ քաղաք լինէր, մի օդային քաղաք, առկախ ու սաւառուն՝ խաւարի դատարկութեան և լուսնի չլացուցիչ շողքի արանքին:

Իմ բարեկամը երկւոր սպասում էր Վերջապէս, առաւօտուայ դէմ, ժամի երկուսին կամ երեքին, երբ խաւարի մէջ ցըցուած բոլոր զանազանները սկսեցին իրար հաղորդել ժամը, մի թեթիւ քայլ սլացաւ նրա մօտով տանիքների կղմիւղների ու հերձարարների վրայով, և մի բարակ ու սուր ձայն սուլեց նրա ծինելոյցի խողովակով՝ «Պայմանաժամը, պայմանաժամը...» Այն ժամանակ մեր բանաստեղծը, մի քիչ կռնալով, տեսաւ անիւծաձ սատանաճուռին, որ տանջում է մարդկանց և մի շարաթիւց ի վեր չէր թողնում, որ նաքնի: Նա չը կարողացաւ ինձ հաստատ ասել, թէ ինչ հասակ ունէր այդ սատանաճուռը,—լուսնի բաները ո՞վ է հասկանում, երբեմն այնպիսի ֆանտաստիկական չափեր է տալիս առարկաներին Եւ նրանց ստուերներին, որ մարդ մնում է ապշած: Նա այնքան էր նկատել միայն, որ այդ տարօրինակ դեուկը հաջնուած էր բանկի փոքրաւորների նման,—կապոյտ ֆրակ արծաթէ կոճակներով, ծալովի գլխարկ, երիզաւոր թեքեր,—և որ նա կռնատակին ունէր գրեթէ իր մեծութեամբ կաշուէ թղթակալ, որի բանալին, որ կախուած էր մի երկար շղթայից, սաստիկ զրնգում էր ամեն քայլափոխին, ինչպէս և փողի տոպրակը, որ նա թափահարում էր միւս ձեռքով: Այդպէս է ահա երեսցել իմ բարեկամի աչքին փոքրիկ կապուտակ հոգեւորը, այն միջոցին, երբ արագ անցնելիս է եղել լուսնի շողքի միջով: Բարեկամս ասում էր, որ նա շատ վաղ ու զբաղկոտ տեսք ունէր և մի անգամից լոք էր տալիս փողոցի այս կողմից այն կողմը ու սլանում էր մի ծինելոյցից միւսը սլլալով տանիքների կատարների վրայով:

Շատ մարդ ունէր այցելելու այդ անիւծաձ սատանաճուռը: Այնքան վաճառականներ կան Պարիզում, այնքան զանազան մարդիկ, որոնք ամսավերջի վճարումներ ունեն, այնքան զրգախտներ, որոնք պարտամուրհակ են տուել կամ իրանց ստո-

բազրութիւնը դրել մի որ և է փոխանակադրի վրայ Այդ ամենքին կապուտակ մարդուկը անցողակի նախազգուշացնում էր իր չարագոյժ աղաղակով։ Նա ուղղում էր այդ աղաղակը գործարաններին, որոնք մութ ու համր էին այդ ժամին, ֆինանսիստների մեծ ապարանքներին, որոնք ներհում էին իրանց չքեղ պարտէզների խաղաղութեան մէջ, և աղքատ թաղերի խորքերում իրար վրայ կուտակուած անհաւասար ու պէսպէս տանկլներով հինգ ու վեց յարկանի տներին։ «Պայմանաժամը... պայմանաժամը»։ Քաղաքի մի ծայրից միւսը անողորմ կերպով նշում էր այդ բարակ ու զիլ ձայնը բիւրեղանման մթնոլորտի մէջ, որ առաջանում է բարձունքներում սաստիկ ցրտից ու լուսնի շողքից։ Եւ որտեղով անցնում էր անիծածը, ամեն տեղ փախցնում էր մարդկանց քոռնը, անհանգստութիւն էր գցում մարդկանց սիրտը, յոգնեցնում էր մտքերն ու աչքերը, անքնութեան ու սրտնեղութեան անորոշ սարսուռ էր ազդում Պարիզի տներին, ներքևի յարկից սկսած մինչև ամենավերին յարկը։

Ինչ ուղում էք մտածեցէք այդ առասպելի մասին, բայց յամենայն դէպս, ի հաստատութիւն իմ բարեկամի պատմածին, ևս կարող եմ հաւատարացնել ձեզ, որ մի գիշեր, յունուար ամսի վերջերքին, Յրօմօն կրտսեր և Ռիսլէր աւագ առևտրատան ծերունի դանձապահ Սիգիզմունդը քնից վեր թաւ Մօնաութում, իր փոքրիկ բնակարանում, նոյն քմծիծաղ ձայնից, նոյն շղթայի չըխըխկոցից և նոյն չարագոյժ աղաղակից.

«Պայմանաժամը»...

— Իրաւ որ, — մտածեց հալեօրը գէթ նստելով անկողնում, — վաղը չէ միւս օր ամսի վերջն է... Եւ ևս դեռ սիրտ ունեմ քնելու...

Արդարև, մեծ գումար էր հարկաւոր ամսավերջին. պէտք էր վճարել հարիւր հազար ֆրանկ երկու մուրհակով և այն էլ այնպիսի ժամանակ, երբ առաջին անգամ երեսուն տարուց ի վեր Յրօմօնների առևտրատան սնդուկը անպայման դատարկ էր։ Ի՞նչ պէտք է անէին։ Սիգիզմունդը մի քանի անգամ փորձել էր խօսել այդ բանի մասին Յրօմօն կրտսերի հետ, բայց նա կարծես փախուստ էր տալիս գործերի ծանր պատասխանատուութիւնից, և զբաղեցնակով անցնում էր միշտ վռազ-վռազ, միշտ տենդոտ, առանց տեսնելու և լսելու, թէ ինչ է կատարում իր շուրջը։ Գանձապահի անհանդիստ հարցերին, նա պատասխանում էր, բարակ բեղերը կրծկով.

— Լաւ, լաւ, սիրելի Պլանիւս... Մի անհանգստացէք... Եւ կը կարգադրեմ...

Բայց այդ ասելիս նրա կերպարանքը պարզ ցոյց էր տա-

լիս, որ նրա միտքը բոլորովին ուրիշ բանով է զբաղուած և հազարաւոր մղոն հեռու է այդ գործերից: Գործարանում, ուր նրա սիրային կապը տիկին Ռիսլէրի հետ այլ ևս գաղտնիք չէր ոչ դի համար, շուտ էր տիրում, թէ Սիդօնին դաւածանում է նրան և բոլորովին անբախտ մարդ է դարձնում, և, յիրաւի, սիրուհու խնթութութիւնները նրան շատ աւելի էին զբաղեցնում, քան իրանց գանձապահի անհանգստութիւնը: Ինչ վերաբերում է Ռիսլէրին, նրան երբէք չէին տեսնում. նա ամբողջ ժամանակը փակուած էր լինում վերնատանը, ուր հսկում էր իր մեքենայի խորհրդաւոր և անվերջանալի պատրաստութեանը:

Տէրերի այդ անտարբերութիւնը գործարանի գործերի նկատմամբ, հսկողութեան այդ կատարեալ բացակայութիւնը՝ փոքր առ փոքր կազմալուծութեան էին հասցրել ամեն ինչ: Բանուորներն ու ծառայողները ինչ ուղում էին՝ անում էին, ուշ էին գալիս աշխատելու, շուտ էին ծլկում, առանց ուշք դարձնելու հինաւուրց զանգակին, որ, այնքան տարիներ աշխատանքը ղեկավարելուց յատույ, այժմ կարծես արհաւիրքի ու խորտակման կոչ էր հնչեցնում: Դեռ գործերը լաւ էին գնում, որովհետև մի սնդամ կարգի գցած առևտրատունը ինքն ըստ ինքեան կարող է չարունակել մի քանի տարի իր ընթացքը առաջին մղման ոյժի չնորհիւ, բայց ինչ քայքայումն ու խառնափութութիւն էր տիրում այդ առերեւոյթ բարդաւաճութեան տակ:

Սիդիզմունդին այդ աւելի լաւ էր յայտնի, քան ում և իցէ, և ահա թէ ինչու էր նրան քնից վեր թոցրել կապուտակ մարդուկի աղաղակը: Գանձապահը մոմը վառել էր, կարծես թէ աւելի հեշտ գլուխ հանելու համար իր ուղեղում խոնուող, իրար անցնող ու մըրկուող ջաւոտ մտքերից, և այդպէս անկողնում նստած խորհում էր... Ո՞րտեղից կարող էր գտնել այդ հարիւր հազար ֆրանկը: Անկասկած իրանց առևտրատանը այդ զուժարից աւելի պարտք կը լինէին ուրիշները. հին հաշիւներ էին մնում ընկած յաճախորդների մօտ, Պրօշասօնների և ուրիշների ընթացիկ հաշուից էլ մի բան մնում էր. բայց ինչպէս կարող էր նա այնքան ստորանալ, որ դնար հաւաքելու այդ հին պարտքերը: Բարձր առևտրի մէջ այդպիսի բաներ ընդունուած չեն. չարչի հօ չեն: Եւ սակայն այդ աւելի լաւ էր, քան եթէ բողոքի տային նրանց մուրհակները... Օ՛հ, այն միտքը, թէ բանկի փոքրաւորը, վստահ ու ապահով կերպարանքով, կը մօտենայ նրա ցանցապատին ու հանգիստ կերպով կը դնի մուրհակները դարակի վրայ, իսկ ինքը, Պլանիւսը, Սիդիզմունդ Պլանիւսը, ստիպուած կը լինի ասելու.

— Յետ վերցրէք ձեր մուրհակները... Փող չունեմ վճարելու...

Ո՛չ, ոչ։ Այդ անկարելի բան էր։ Բոլոր ուրիշ ստորացումները գերադասելի էին զբանից։

— Աճուռած պրծած է... Վաղը կ'երթամ ժողովարարութեան, — հառաչում էր խեղճ գանձապահը։

Եւ մինչդեռ նա այդպէս այրւում փոթոթւում էր առանց կարողանալու աչք փակել մինչև լոյս, կապուտակ մարդուկը, շարունակելով իր պտոյտը, գնաց թափահարելու իր փողի տոպրակը ու իր չղթան Բոմարշէ բուլվարի մի վերնատան վերնում, ուր Դէզիրէյի մնանելուց յետոյ տեղափոխուել էին ապրելու հռչակաւոր Դըլօրէշն ու իր կինը։

«Պայմանաժամը. պայմանաժամը...»

Աւազ, խեղճ կաղիկի գուշակութիւնը ճիշտ դուրս եկաւ Նրա մահից յետոյ տիկին Դըլօրէշը չը կարողացաւ երկար ժամանակ շարունակել մօզային թռչնիկների ու ճանճերի գործը։ Աչքերը փչացել էին արտասուքից և պառաւած գողգոջուն ձեռքերը չէին կարողանում այլ ևս ուղղահայեաց ցցել կօլիւրիներին, որոնք, չը նայելով նրա բոլոր ջանքերին, ողորմելի ու տխուր տեսք էին ունենում։ Պէտք էր թողնել այդ գործը։ Այն ժամանակ այդ կորովի կինը սկսեց կարուձնով պարապել ժանեակներ, ասղեգործներ էր կարկատում և քիչ-քիչ իջնում էր հասարակ բանուոր կնոջ դրութեան։ Բայց նրա շարունակ նուազող վաստակը հաղիւ էր բաւականանում տնտեսութեան ամենաղլխաւոր անհրաժեշտութիւններին, և Դըլօրէշը, որին իր *in partibus* (անպաշտօն) դերասանի անիծեալ կոչումը ստիպում էր անվերջ ծախսեր անել, արդէն սկսել էր ընկնել պարտքերի մէջ։ Նա պարտական էր իր դերձակին, կօշկակարին, շապկակարին, բայց նրան ամենից շատ անհանգստացնողը այն երեւիլի նախաճաշներն էին, որ նա ապառիկ կերել էր բուլվարի ճաշարանում իր թատրոնապետութեան միջոցին։

Հաշիւը հասնում էր երկու հարիւր յիստուն ֆրանկի, որ պէտք էր վճարել յունուարի վերջին, և այս անգամ այլ ևս ամենին յոյս չը կար, որ թոյլ տային պայմանաժամը նորից յետաձգել. ուստի հասկանալի է, որ կապուտակ մարդուկի աղաղակը սարսուռ գցեց նրա ամբողջ մարմինը...

Մի օր է միայն մնում մինչև պայմանաժամը։ Միմիայն մի օր՝ երկու հարիւր յիստուն ֆրանկ դաճելու համար։ Եթէ նա չը դաճի այդ գումարը, նրանց տան մէջը ամբողջապէս կը ծախնու կը ծախնու այդ՝ տուն գնելու օրից միևնույնը մնացած խղճուկ, գծուծ ու անյարմար կահ-կարասիները, որոնք քաղցր են, սա-

կայն, չնորհիւ այն յիշողութիւնների, որոնք կապուած են նրանց քերծուածքների ու մաշուածքների հետ: Կը ծախեն մօղային թռչնիկների ու ճանճերի երկարուկ սեղանը, որի վրայ նա ընթերել է քսան տարի շարունակ: Կը ծախեն Ձիգիի մեծ բազկաթոռը, որին չէին կարողանում առանց արցունքի նայել և որ կարծես իր մէջ պահել էր մի բան այն քաղցր էակից, նրա շարժումներից, զիջքից և նրա երազանքի ու աշխատանքի երկար օրերի յոգնածութիւնից: Տիկին Դըլօրէլը վշտամահ կը լինէր անշուշտ, եթէ այդպէս չքանային այդ քաղցր յիշողութիւնները...

Մտածելով այդ բանի մասին, թշուառ դերասանը, որին իր հաստակաշի ետականութիւնը այնուամենայնիւ միշտ չէր կարողանում պաշտպանել խզճի խայթոյներից, շուտ էր գալիս անկողնու մի կողքից միւսի վրայ, խորը հառաչանքներ արձակելով և շարունակ աչքի առջև տեսնելով Դէղիբէյի մանրիկ ու գունատ կերպարանքը, այն պաղատական ու քնքոյշ հայեացքով, որ նա անձկօրէն դարձնում էր գէպի ինքը մահուան բուպէին, երբ մեղմիկ ձայնով խնդրում էր նրանից հրաժարուել... հրաժարուել... Ինչից էր ուզում որ իր հայրը հրաժարուի: Նա մեռաւ առանց այդ ասելու, բայց Դըլօրէլը այնուամենայնիւ մի քիչ հասկացել էր նրա միտքը, և այն օրից սկսած այդ անսիրտ բնաւորութեան մէջ ներս էր թափանցել մի տեսակ վերդովմուսք ու կասկած, որ այժմ, այս գիշերային պահին, տանջում էր նրան, խառնուելով փողի-հողմի հետ...

«Պայմանաժամը... պայմանաժամը»...

Այս անգամ պ. Շէրի ծխնելոյզումն էր լսում կապուտակ մարդուկի շարագոյժ աղաղակը:

Պէտք է ձեզ ասել, որ մի ժամանակից ի վեր պ. Շէրը ձեռնարկել էր խոշոր վաճառականական գործեր, սկսել էր պարագիւ շատ անորոշ, չափազանց անորոշ «տակալ» առևտրով, որ շատ փող էր կլանում նրանից: Արդէն մի քանի անգամ Ռիսլէրն ու Սիդոնին ստիպուած էին եղել վճարել իրանց հօր պարտքերը այն խիստ պայմանով, որ այնուհետև նա հանգիստ կը մնայ, էլ գործեր չի սկսի, բայց այդ մշտական սուղումները անհրաժեշտ էին նրա գոյութեան համար: Նա ամեն անգամ ջրի երեսն էր անում, աւելի մեծ կորույթով, աւելի ևս եռանդուն գործունէութեան պատրաստակամութեամբ: Փող չունեցած ժամանակը իր ստորագրութիւնն էր տալիս պ. Շէրը, նա նոյն իսկ սարսափելի ի չարն էր գործ դնում իր ստորագրութիւնը, յոյս դնելով միշտ, թէ ձեռնարկութեան օգուտից կը տայ պարտքերը: Բայց, հակառակի նման, օգուտ երբէք չէր երևում, մինչդեռ

ստորագրած մուրհակները ամբողջ Պարիզում մի քանի ամիս պտոյտ գործելուց յետոյ, յուսահատեցնող ճշտապահութեամբ վերադառնում էին տուն բոլորովին սեպցած չրջագայութեան ժամանակ վրան կիտուած հիէրօզլիֆներին:

Յունուարի տալիքն էլ շատ խոշոր գումար էր, և լսելով կապուտակ մարդուկի ձայնը, նա յիշեց յանկարծ, որ ոչ մի սու չունէր վճարելու համար: Այ քեզ խայտառակութիւն: Պէտք էր նորից ստորանալ Ռիսէրի առաջ, մերժման վտանգին ենթարկուել, խոստովանել, որ խոստմանդանց է եղել... Այդ մտածմունքների ազդած ցաւը աւելի ևս սաստկանում էր շնորհիւ գիւերային խաղաղութեան, ուր աչքը անզբաղ է և ուշքը առիթ չունի ցրուելու, և հորիզոնական դիրքից, որ կատարեալ անշարժութիւն տալով մարմնին, անպաշտպան միտքը մատնում է իր երկիւղներին ու հոգսերին: Բոպէն մի անգամ պ. Շէքը վառում էր լամպը, լրագիր վերցնում ձեռքը և զուր ջանք գործ դնում կարգալու, ի մեծ տհաճութիւն տիկին Շէքի, որ տնքում էր կամաց ձայնով և, լոյսը չը տեսնելու համար, չուռ էր գալիս պատի կողմը:

Եւ այդ միջոցին դժոխային կապուտակ արարածը, հիացած իր չարանենգութիւնից, քմիծաղ տալով գնում էր մի ուրիշ տեղ զնգզնջացնելու իր փողի տոպրակն ու չլթան: Ահա նա Վիյէլզօդրէտ փողոցում, մի մեծ գործարանի վերևում, ուր բոլոր պատուհանները մութն են, բացի մէկից, պարտէզի խորքում, առաջին յարկում...

Ձը նայելով, որ շատ ուշ էր, ժօրժ Ֆրօմօնը դեռ չէր պատկել քնելու: Կրակի առաջը նստած, գլուխը երկու ձեռքով բռնած, ափսոսի կոյր ու համր կենտրոնացման մէջ, որ ազդում են անուղղելի դժբախտութիւնները, նա մտածում էր Սիդօնիի մասին, որ քնած էր այժմ վերևի յարկում: Այդ կիներ ուղղակի դժուարցնում էր նրան: Նա հաստատ համոզուած էր, որ Սիդօնին դաւաճանում է իրան՝ Կաղաբօն անունով, բայց Կաղաբօնի կոչուող տուլուզացի տէնօրի հետ, որ մուտք էր գրտել նրանց մօտ շնորհիւ տիկին Դօրսօնի: Որքան ժամանակ է՝ նա ազաչում է Սիդօնիին չընդունել այլևս այդ մարդուն, բայց Սիդօնին ականջ չէ դնում նրան, և հէնց այսօր, մի մեծ պարահանդէսի առիթով, որ տալու էր չուտով, նա կտրական կերպով յայտնեց ժօրժին, որ ինչ էլ լինի հրաւիրելու է իր տէնօրին:

—Ուրեմն ձեր սիրեկանն է նա,—գոռաց ժօրժը րարկացած ու աչքը նրա աչքերին յառած:

Սիդօնին չէ չասաց. նա նոյն իսկ երեսը չուռ չը տուեց, միայն թէ սաստիկ սառնութեամբ և իր զգուշի թեթև ժպի-

տուլ յայտարարեց նրան, որ ինքը ոչ ոքի իրաւունք չի տուել դատելու իր արածները կամ արգելք հանդիսանալու նրանց և որ ինքը ուզում է ազատ լինել ու նրան էլ, ինչպէս Ռիսլէրին, թոյլ չի տալ բռնակալ դառնալ իր գլխին։ Նրանք այդպէս մի ամբողջ ժամ անց էին կացրել փակ ու պատուհանների վարագոյրները իջեցրած կառքում, իրար հետ վիճելով, միմեանց վիրաւորանքներ հասցնելով, գրեթէ ծեծկուելով։

Ո՞վ կարող էր հաւատալ, որ նա այդ կնոջ համար զոհել էր ամեն ինչ, իր կարողութիւնը, պատիւը, մինչև իսկ սքանչելի Կլէրին, որ այժմ իր երեխայի հետ քնած էր կողքի սենեակում, այդ երջանկութիւնը, որ պատրաստ նրա ձեռքի մէջն էր և որ նա արհամարհել էր այդ անդգամի համար... Եւ այժմ այդ կինը յայտնում էր նրան, որ ինքը չի սիրում նրան և որ սիրահարուած է մի ուրիշի վրայ։ Իսկ ինքը վատաբար դեռ սիրում էր նրան։ Ինչո՞ւ էր նա կախարգել նրան։

Լի զայրոյթով, որ եռում էր նրա ամբողջ էութեան մէջ, ժօրժ Թրամօնը վեր թռաւ տեղից ու սկսեց տենդային կերպով քայլել սենեակում, և նրա քայլերը հնչում էին համր տան լըռութեան մէջ իբրև մի մարմնացած անքնութիւն... Իսկ այն կինը քնած էր վերնուսի՝ Նա քնած էր հանգիստ՝ իր անխղճմտանք բնաւորութեան արտօնութեամբ։ Ո՞վ գիտի, գուցէ և մտածում էր իր Կաղարօնի մասին։

Երբ այդ բանը անցնում էր ժօրժի մտքով, նրա մէջ խօլ յանկութիւն էր ծագում բարձրանալ վերև, զարթեցնել Ռիսլէրին, ամեն ինչ ասել նրան և կորուստի մատնել իրան ու Սիդօնիին։ Ի՞նչ տխմար մարդ էր այդ խաբուած ամուսինը։ Ինչո՞ւ չէր կարգին հսկում կնոջը։ Այդպիսի սիրուն, մանաւանդ այդպիսի արատաւոր կին ունենալիս պէտք է անպատճառ աչքը վրան պահել։

Եւ հէնց այդ ժամանակ, երբ նա մտատանջւում էր այդ դաժան ու ապարդիւն հոգսերով, յանկարծ կապուտակ մարդուկի չարագոյժ աղաղակը հնչեց քամու աղմուկի մէջ։

«Պայմանաժամը... պայմանաժամը...»

Թշուառ մարդ։ Սիրունու դէմ զայրացած, նա բոլորովին մոռանալ էր արել այդ։ Եւ սակայն նա վաղուց գիտէր, որ մօտենում է յունուարի այդ սարսափելի ամսավերջը։ Քանի-քանի անգամ, երկու ժամադրութիւնների արանքում, այն միջոցներին, երբ նրա միտքը, մի բոպէ աղատուելով Սիդօնիից, սկըսում էր զբաղուել գործերով և կեանքի իրականութեամբ, քանի-քանի անգամ նա ասել էր ինքն իրան. «Այդ օրը մեր կործանման օրն է լինելու»։ Բայց ինչպէս միշտ, երբ մարդիկ ապ-

բուսմ են՝ հարբածի նման անձնատուր եղած զառանցանքների, այնպէս էլ այս գէպքում նրա թուլամորթութիւնը նրան մտածել էր տալիս, թէ շատ ուշ էր եղածը ուղղելու համար, և նա խսկոյն և եթ գլխից հանում էր այդ հոգսերը և աւելի ևս սաստիկ էր անձնատուր լինում իր անառակ մտքերին, որպէս զի մոռացութիւն գտնէր նրանց մէջ:

Բայց այդ բոպէին այլ ևս հնար չը կար մոռացութիւն գտնելու նա պարզ ու որոշ տեսնում էր իր կործանումը, և Սիգիզմունդ Պլանիւտի չոր ու լուրջ կերպարանքը ցցում էր նրա առաջ իր՝ կարծես բրիչով քանդակուած գծերով, որոնց զաժանութիւնը չէր մեղմանում ոչ մի արտայայտութեամբ, և իր գերմանաշվէյցարացու ճղրիկ աչքերով, որոնք մի ժամանակից ի վեր հալածում էին նրան իրանց անողորմ հայեացքով...

Բայց նա չուներ այդ պահանջուած հարիւր հազար ֆրանկը, և չը գիտէ՝ որտեղից կարող է գտնել վերջին վեց ամիսները, իր սիրունու աւերիչ քմահաճոյքների համար փող ձեռք բերելու յոյսով, սաստիկ շատ էր խաղացել և հաաղին գումարներ տարուել: Այդ բաւական չէր, աւելացաւ բանկիրներից մէկը սնանկացումը և իրանց ողորմելի հաշուեկէշիւր... Միմիայն գործարանն էր մնում նրան, այն էլ ինչ սարսափելի վիճակի մէջ:

Ո՞ւր գնար այժմ, ի՞նչ անէր:

Այն, ինչ որ մի քանի ժամ առաջ նրան թւում էր մի քաօս, մի մրբիկ, ուր ոչինչ չէր կարելի այլ ևս որոշակի տեսնել և որի խառնաշփոթութիւնը այնուամենայնիւ մի փոքրիկ յոյս էր նրա համար, նրան երևում էր այժմ սոսկալի պարզութեամբ: Դրամարկղը դատարկ, զոները՝ փակ, մուրհակները բողբոջ ենթարկուած, առետրական տունը աւերուած: Ահա թէ ինչ էր տեսնում նա, որ կողմից էլ որ նայէր գործին: Եւ որովհետեւ այդ բոլորի վրայ աւելանում էր և Սիգոնիի դաւաճանութիւնը, թշուառականը, զլուխը կորցրած ու չիմտնալով ձեռքը ինչին զցի այդ ահռելի նաւարեկութեան ժամանակ, յանկարծ մի ցաւաղին աղաղակ, մի հառաչանք արձակեց, կարծես թէ Նախախնամութեան գիմելով:

— Ժօրժ, Ժօրժ, ես եմ... Ի՞նչ է պատահել քեզ:

Նրա առաջ կանգնած էր կինը, կինը, որ այժմ ամեն զիջիւր սպասում էր նրան, կարօտաղին աչք էր պահում ճանապարհին, մինչև որ վերադառնար ժողովարանից, որովհետեւ խեղճը դեռ ևս կարծում էր, թէ այնտեղ է նա անց կացնում երեկոները: Տեսնելով, որ ամուսինը փոխւում է, մոայլանում է օրէցօր, Կէրը միտք էր անում, թէ երևի նա փողի նեղութիւն

ունի, թէ անշուշտ մեծ գումար է տարուել թղթախաղում: Նրան ասել էին, որ մարդը շատ է խաղում, և չը նայելով այն անտարբերութեանը, որով ժօրժը վերաբերում էր նրան, նա անհանգստանում էր նրա պատճառով, ուզում էր, որ նա յայտունի նրան իր գաղտնիքը, առիթ տայ նրան մեծահոգութիւն ու քնքշութիւն ցոյց տալու Այս գիշեր նա լսում էր, որ ամուսինը շատ ուշ ժամանակ քայլում է իր սենեակում: Եւ որովհետեւ աղջիկն էլ միւս կողմից սաստիկ հաղում էր և ամեն բոպէ խնամք էր պահանջում, նա բաժանել էր իր հոգսերը երեխայի և հօր տանջանքների մէջ, և մնացել էր նստած, ակամօք սրած բոլոր շշուկներին և անձնատուր եղած գործալից ու վշտալից անքնութեան, որպիսի վիճակի մէջ կանախ հաւաքում են իրանց ամբողջ կորովը իրանց բազմապատիկ պարտականութիւնների ծանր բեռը կրելու համար. վերջապէս, երեխան քուն եղաւ և մայրը, լսելով ամուսնու հեկեկանքը, վազ տուեց նրա սենեակը:

Օհ, երբ նա տեսաւ կնոջը իր առաջ, այնքան քնքոյշ, այնքան յուզուած և այնքան գեղեցիկ, ինչ սարսափելի խղճի խայթոցներ, թէև ուշ, զարթնեցին նրա մէջ: Այո, նա ինքն էր, նրա մտերիմ կողակիցը: Ի՞նչպէս էր կարողացել ինքը լքանել նրան: Երկար, շատ երկար ժամանակ նա լուռ ու մունջ լաց եղաւ կնոջ ուսին յենած: Եւ շատ լաւ էր, որ նա չէր կարողանում խօսել, ապա թէ ոչ նա առին ինչ, ամեն ինչ կ'ասէր: Թշուառականը պահանջ էր դրում սիրտը բանալու, անդիմադրելի բաղձանք՝ ինքն իրան մեղադրելու, ներողութիւն խնդրելու, նուազեցնելու խայթոցների ծանրութիւնը, որ խորտակում էր նրա սիրտը:

Կէլերը ազատեց նրան խօսելու նեղութիւնից:

— Անպատճառ թուղթ ես խաղացել, տարուել ես, չէ... և երևի շատ:

Նա գլխով զրական նշան արեց, իսկ յետոյ երբ կարող եղաւ խօսել, նա խոստովանեց, որ ինքը հարիւր հազար ֆրանկի պէտք ունի վաղը չէ միւս օրը և չը գիտէ որտեղից ճարել այդ գումարը:

Կէլերը ոչ մի յանդիմանութիւն չարեց նրան: Նա այն անհատներին էր, որոնք դժբախտութեան առաջ մտածում են միայն օգնելու մասին առանց ում և իցէ դատապարտելու: Իր սրտի խորքում նա նոյն իսկ օրհնում էր այդ աղէտը, որ մարդուն մօտեցնում էր նրան և մի կապ էր դառնում իրանց գոյութիւնների մէջ, որոնք այն աստիճան անջատուած էին երկար ժամանակից ի վեր: Նա մտածեց մի բոպէ և կայացնելով իր մէջ մի վճիռ, որ շատ ծանր էր նրա համար, նա ասաց.

— Դեռ ճար կարելի է անել, ես վաղը կ'երթամ Սավինի Գարգինու ապաից խնդրելու այդ փողը:

Ժօրժը երբէք չէր համարձակուիլ խօսել նրա հետ այդ բանի մասին: Նրա մտքովն անգամ չէր կարող անցնել այդ: Կլէրը այնքան հպարտ էր, իսկ ծեր Գարգինուան այնքան բիրտ: Շատ մեծ զոհ էր այդ, որ Կլէրը յանձն էր առնում նրա համար, սիրոյ փայլուն ապացոյց նրա կողմից: Ժօրժին յանկարծ տիրեց սրտի այնպիսի ջերմութիւն, այնպիսի ցնծութիւն, որ առաջ է գալիս վտանգը անցնելուց յետոյ: Կլէրը թւում էր նրան, իբր մի գերբնական էակ, որ բարութեան և հանգստացման շնորհք ունէր, ինչպէս միւսը, այն վերելիք, խենթացնելու և քայքայելու շնորհք ունէր: Նա ուրախութեամբ ծունկ կը չոքէր այդ գեղեցիկ դէմքի առաջ, որ չըջապատուած էր գիշերուայ համար հիանալի հիւստուած սև ծամերի չըջանով, իբր փայլուն կապտաւուն լուսապսակով, և որի գծերի փոքր ինչ խիստ կանոնաւորութիւնը փարատում էր քնքշութեան հրաշալի արտայայտութիւնից:

— Ո՛րքան բարի ես... Կլէր:

Առանց ոչինչ պատասխանելու, Կլէրը տարաւ նրան դէպի իրանց երեխայի օրօրոցը:

— Համբուրի փոքրիկին... ասաց նա մեղմօրէն:

Նրանք կանգնած էին օրօրոցի մօտ իրար կողքի, փաթաթուած վարագոյրի շղարշի մէջ, գլուխները խոնարհած այդ խաղաղուած, բայց դեռ ցաւիցը փոքր ինչ հեղուկ փոքրիկ շնչի վրայ, և Ժօրժը վախեցաւ զարթեցնի աղջկան ու մոլեղին համբուրեց կնոջը:

Դեռ երբէք կապուտակ մարդուկի երեւումը այդպիսի ազդեցութիւն չէր գործել որ և է ընտանիքում: Սովորաբար որտեղով անցնում է այդ զարհուրելի սատանաճուտը, նա բաժանում է իրարից ձեռքերը և սրտերը, հեռացնում է մտքերը ամենասիրելի էակներից և զարթեցնում նրանց մէջ հազար ու մի հոգսեր ու ահեր, հնչեցնելով կտուրների վրայ իր շղթան և իր չարագոյժ աղաղակը:

«Պայմանաժամը... պայմանաժամը...»

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

(Եր օտուցողութի)